

CAPITOLUL I

UTOPIA: LIMBAJ ȘI COMUNICARE

1.1. Conceptul de utopie: semnificație, contexte istorice

Un studiu comparativ al marilor teme ce apar în istoria culturii și civilizației ne-ar putea releva uimitoarea unitate a gândirii și a creației umane, insistența cu care acestea revin asupra unor mituri și credințe fondatoare, o cristalizare mereu aceeași, sau asemănătoare, a structurilor sociale elementare, repetarea riturilor de consacrare, invocarea unui spațiu și timp de o ordine și perfecțiune primordială. Viața repetă scenariile similare, iar societățile create de om îi reflectă gândirea și acțiunile. Omul se află în centrul acestor structuri, iar rolul ansamblului de convenții, obiceiuri, legi, tradiții, norme sociale și culturale este acela de a-l șlefui, de a-i trezi conștiința individuală.

Utopiile propun exerciții de regândire a societății, ele fiind tărâmurile magice în care ne întoarcem, de obicei în momentele de criză (socială, politică, economică), în care ordinea prezentă lasă loc comparației cu o ordine superioară, mai bună, a lucrurilor. Însăși etimologia cuvântului propune o evadare din cotidian, *utopia* fiind locul care nu există (*ou* = particulă cu sens general negativ, iar *topos* = „loc”, în greaca veche), termen asemănător ca pronunție cu *eutopos* (eu = „bun, ideal”), un loc al perfecțiunii.

Definițiile date utopiei - termen consacrat de Thomas Morus și desemnând ținutul imaginar în care există o orânduire ideală, au variat de-a lungul timpului. Rabelais folosea, în 1532, numai sensul originar al termenului, *utopia* trimițând la ținutul imaginar descris de Morus. Spre finele secolului al XVI-lea, accepțiunile cuvântului se

diversifică. Sir Philip Sidney, în *Defence of Poesie* (1595), consideră utopia o formă retorică și o modalitate de cunoaștere mai presus de filosofie și istorie, cu rol în dirijarea oamenilor spre virtute.

De-a lungul secolelor al XVII-lea și al XVIII-lea, cuvântul avea deja o largă circulație. Deși, în prestigioasa *Enciclopedie*, nu există un articol pe această temă, *Le Dictionnaire de L'Academie* are, din anul 1762, o referință la utopie, iar din 1795, cuprinde și precizarea: „Despre Utopie se spune, în general, că este un plan de guvernământ imaginar în care totul este reglat pentru binele comun.”

Legătura dintre vis și utopie va deveni o constantă, consecință a unei atitudini raționaliste, care împinge utopia în domeniul himericului, irealului, obsesiei, chiar nebuniei. Dicționarele stabilesc coordonatele tradiției utopiei ca gen literar, împreună cu referirea la tradiția milenară a proiectelor unor societăți perfecte. Utopia desemnează o regiune care nu există, o țară imaginară. Cuvântul *utopie*, ca titlu al unei lucrări, se folosește în mod figurat în legătură cu proiectul unei cetăți imaginare, după modelul *Republicii* lui Platon. La sfârșitul sec. al XVIII-lea, a spune despre o lucrare că este o utopie era o afirmație jignitoare pentru autor. În alte dicționare, din sec. al XIX-lea, adjectivul *utopic* începe să includă sensurile *nerealist*, *iluzoriu* și chiar *imposibil*.

Ambiguitatea termenului de utopie se regăsește și în dicționarele moderne. În dicționarul *Chambers 20th Century Dictionary*, găsim următoarea definiție: „*Utopia este statul imaginar descris de Thomas Morus în romanul său Utopia, sau orice stat imaginar de o perfecție ideală.*” Dicționarul *Oxford English Dictionary* reflectă același lucru; ambele au o referire la cartea lui Morus, apoi definiția *un loc, stat, condiție ideală imposibilă în mod special pentru evoluția socială*. Idealul utopic devine echivalent cu *un ideal impracticabil, de o perfecțiune imposibilă*.¹

¹ Sorin Antohi, *Utopica - Studii asupra imaginarului social*, Editura Științifică, București, 1991, p. 12-14.

Dicționarele contemporane se pun de acord în legătură cu următoarele aspecte definitorii ale cuvântului utopia:

1. numele lucrării lui Thomas Morus;
2. numele insulei imaginare Utopia;
3. proiect al unei orânduiri ideale;
4. gen literar care include aceste proiecte, de obicei în formă romanescă.

Definiția lui Lewis Mumford afirmă că utopia indică simbolic începutul oricărui progres și încercarea de a crea un viitor mai bun, în timp ce Joyce Hertzler susține că utopia este identificabilă cu o perfecțiune imposibilă, contrastând cu caracterul evolutiv al progresului, dar fiind capabilă să joace un rol în cadrul său. Spre deosebire de Mumford, la Hertzler întâlnim o absență a încrederii în progres, el împingând utopia înapoi în domeniul fanteziei, tendință întâlnită în studiile contemporane. Utopianismul este definit de Hertzler ca „o concepție a dezvoltării sociale prin idei sau idealuri sau inclusă în diferite agenții ale schimbării”².

Darko Suvin consideră utopia „construcția verbală a unei comunități cvasiumane în care instituțiile sociopolitice, normele și relațiile individuale sunt organizate în conformitate cu un principiu superior, mai aproape de perfecțiune decât cele din comunitatea autorului, această construcție bazându-se pe înstrăinarea rezultată din ipoteza alternativă istorică.”³

Raymond Trousson atrage atenția, într-una dintre cele mai des citate definiții ale utopiei, asupra faptului că:

„Ne vom propune să vorbim despre utopie atunci când, în cadrul unei povestiri (ceea ce exclude tratatele politice) se găsește descrisă o comunitate (ceea ce exclude robinsoniada) organizată după anumite principii politice, economice, morale, restituind complexitatea existenței sociale (ceea ce exclude vârsta de aur și

² Joyce O. Hertzler, *The History of Utopian Thought*, New York, Cooper Square, 1965, pp. 22-23.

³ Suvin, Darko, *Defining the Literary Genre of Utopia. Studies in the Literary Imagination*, 6, no.2, 1973, în *Metamorphosis of Science Fiction: On the Poetics and History of a literary Genre*, New Haven, CT: Yale University Press, 1979, p. 37.

Arcadia), fie ea prezentată ca ideal de realizat (utopie constructivă) sau ca previziune a unui infern (antiutopie modernă), fie ea situată într-un spațiu real, imaginar sau în timp, fie ea descrisă la capătul unei călătorii imaginare sau nu.”⁴

Alexandru Ciorănescu prezintă utopia ca „descrierea individualizată a unei societăți imaginare, organizate pe baze care implică o critică subiacentă a societății reale.”⁵ Utopia, fiind un gen literar cu reguli rigide (de unde rezultă monotonia, stereotipia producțiilor discutate), în care imaginația se ascunde în spatele raționamentului pentru a-l conduce mai autoritar, putem înțelege, din start, că, fiind vorba de un loc al perfecțiunii, aici nu există nici conflicte veritabile, nici viață reală, personajele nu trăiesc, nu au consistență, nu evoluează, eroii sunt mai degrabă simple funcții edificate rațional, fără identitate, asemănători celor din alegorii. Deși utopia prezintă o călătorie fantastică, inițiativă, într-o lume ideală, nu călătoria propriuzisă interesează, nici povestea ca atare, ci descrierea minuțioasă a societății ideale și a oamenilor săi. Utopia apelează la memoria colectivă a unei vârste de aur a umanității, propunând reîntoarcerea în sânul acelei armonii primordiale și retrăirea scenariului imaginar (de unde interpretarea utopiei ca mit). Lumea utopiilor tinde mereu să se apropie de perfecțiunea începuturilor și să eternizeze momentul primordial al înființării sale:

„În definitiv, utopia se prezintă ca un gen literar privilegiat. Nu numai că ea aduce cu sine experiențele formale ale genului romanesc, dar este, fără îndoială domeniul în care se exprimă cel mai bine conștiința destinului uman și voința omului de a-l modifica și a-l orienta...și încă, dacă vreți, încarnarea visului său de a scăpa contingențelor.”⁶

⁴ Raymond Trousson, *Voyages aux pays de nul part. Histoire littéraire de la pensée utopique*, apud Antohi, Sorin, *Utopica. Studii asupra imaginarului social*, București, Editura Științifică, 1991, p. 21.

⁵ Alexandru Ciorănescu, *Viitorul trecutului. Utopie și literatură*, Editura Cartea Românească, București, 1996, p. 22.

⁶ Raymond Trousson, Vita Fortunatti, *Dictionary of Literary Utopia*, Honore Champion, Paris, 2000, pp. 634-643.

Extinderea pe care a luat-o semnificația conceptului de *utopie* este apreciată de filosoful polonez Leszek Kolakowski ca fiind un proces prin care un cuvânt, apărut ca nume propriu inventat, „a obținut în ultimele două secole un sens atât de extins, încât a ajuns să se refere nu doar la un gen literar, ci la un mod de a gândi, o mentalitate, o atitudine filosofică, și este utilizat pentru a descrie un fenomen cultural datând din Antichitate.”⁷

Reputatul filosof al contemporaneității, Sir K.R. Popper, observă caracterul de imposibilitate al punerii în aplicare a proiectului utopic:

„Orice încercare de a propune și realiza un concept integral al societății umane este condamnat eșecului și duce implacabil la pierderea libertății membrilor ei...orice încercare de a aduce raiul pe pământ produce de fapt iadul.”⁸

Există o îndelungată tradiție critică și de celebrare a gândirii utopice, tradiție care își are începuturile în Grecia Antică, traversează Evul Mediu, Renașterea și Iluminismul european, este prezentă în marxism și în teoriile socio-politice ale ultimilor două secole. Scrierea reflexivă în legătură cu aspectele ideologice ale utopiei face parte din tradiția culturală și critică, cumulând o arie mare de studii interdisciplinare cunoscute, începând din anii ‘50, sub numele de *studii utopice*. Deși conceptul de utopie a fost articulat în nenumărate scrieri și discuții teoretice, între cei mai importanți teoreticieni aflăm pe Georges Sorel (1847-1922), Ernst Bloch (1885-1977), Karl Mannheim (1893-1947) Lewis Mumford, (1895-1990), Herbert Marcuse (1898-1979), Jean Servier (1918-2000), Krishan Kumar, Lyman Tower Sargent, Ruth Levitas, Joyce Oramel Hertzler.

În anii de început ai studiilor utopice, a existat un interes scăzut pentru definirea conceptului de utopie; majoritatea teoreticienilor a înțeles noțiunea punând în prim plan caracterul ei de gen literar, sau axându-se pe aspectele sociale sau politice pe care

⁷ Leszek Kolakowski, *Totalitarianism and Political Regimes*, Routledge, Taylor & Francis Group, New York, 2004, pp. 13-14.

⁸ K.R. Popper, *Die Offene Gesellschaft und ihre Feinde*, Neuseeland, 1944, apud Martin A. Frej, *Utopie și realitate, De la utopia socialistă la national – socialism*, p. 32.

aceasta le integrează. A apărut astfel ca necesară o definiție mai degrabă analitică decât descriptivă; cartea lui Ernst Bloch, *Principiul Speranță* (publicată în engleză în anul 1986), a propus o astfel de abordare a conceptului de utopie și a influențat o întreagă tradiție critică ulterioară.

Variația formelor de expresie ale utopiei o face abordabilă din perspectiva mai multor discipline: filosofie, istorie, literatură, teologie, antropologie, psihologie, sociologie, teorie politică. Cartea sociologului Ruth Levitas, *The Concept of Utopia*, își propune să clarifice conceptul de utopie, definindu-l conform cercetărilor mai recente în domeniu. Chiar numele ei ar conține o ambiguitate deliberată: este vorba despre *eutopia* (loc bun) sau de *outopia* (nici un loc)? Jocul acesta de semnificații a produs o confuzie inițială în jurul termenului, care apare familiar, dar este în același timp greu de explicat. Ruth Levitas consideră utopia „aspirație spre o stare mai bună a lucrurilor”, totodată o expresie activă (politică și literară) a acestei aspirații⁹, iar Lyman Tower Sargent o numește „visare socială”¹⁰. Acest din urmă autor consideră că utopiile literare au cel puțin șase intenții: o utopie poate fi o simplă fantezie, o descriere a unei societăți mai bune, ideale, o extrapolare, o atenționare, o alternativă la o stare prezentă de fapte, sau un model demn de a fi urmat. El împarte utopiile în viziuni bune și viziuni rele asupra lumii – „good places and bad places”, corespunzătoare celor două categorii:

1. *Utopia clasică* – fantezie pusă în scenă de Natură, Dumnezeu sau Zei;

2. *Utopia tehnologică* – creată de oameni cu ajutorul inteligenței lor.¹¹

Tot două categorii conține și bine-cunoscuta clasificare aparținând lui Northrope Frye, care împarte utopiile în cele care accentuează structura legală a societății, structurate după modelul

⁹ Ruth Levitas, *The Concept of Utopia*, Syracuse University Press, New York, 1990, pp. 207-230.

¹⁰ Lyman Tower Sargent, *Utopianism, A very Short Introduction*, books.google.ro/books?isbn=0191614424 p. 4-10 [20.11. 2010]

¹¹ *Ibidem*.

utopiei lui Morus, și cele care accentuează puterea tehnologică, urmând modelul lui Bacon.¹² Definiția lui Frye accentuează calitatea acesteia de pattern intelectual singular, axat pe o problemă centrală și o soluție satirizată de scriitorul de utopie.

„O hartă a lumii care nu include utopia nu merită nici măcar o privire, deoarece lasă afară una dintre țările la țărmlul căreia umanitatea ancorează mereu”, afirmă Oscar Wilde.¹³ Utopia propune și impune un model în care conceptul de ideal este un concept-cheie. Strategia utopiei caută fericirea prin alternarea real-ireal, prin opoziția societate imperfectă–societate ideală. Utopia aspiră spre o lume mai bună și visează schimbare socială, fiind leagănul armoniei instaurate între om și lume și presupunând mereu un ideal al perfecțiunii și promisiunea fericirii.

Spiritul utopic însoțește omenirea de la începuturile istoriei sale. Basmele în care eroul ajunge, după multe peripeții, pe un tărâm al tinereții fără bătrânețe și al vieții fără de moarte, conțin enclave utopice. Cea mai veche relatare scrisă a unei călătorii în căutarea paradisului terestru este Epopeea lui Ghilgameș, legendarul rege sumerian, care, neconsolat de pierderea prietenului său Enkidu, pornește în căutarea secretului nemuririi. Hesiod scrie despre o vârstă de aur de dinainte de istoria propriu zisă, unde oamenii trăiau ca zeii, idee preluată de Virgiliu și mai târziu de Ovidiu.¹⁴ Hesiod prezintă vârsta de aur a omenirii într-un tablou epic detaliat:

„Ei viețuiau la fel ca zeii, cu inimi mai presus de griji,
Feriți de chinuri și necazuri, neputincioasa bătrânețe
N-o cunoșteau, ci, cu picioare și brațe veșnic sănătoase,
Hălăduiau doar în opsețe, de orice rele ocoliți.”¹⁵

¹² Northrope Frye, "*Varieties of Literary Utopias*," în *Utopias and Utopian Thought*, ed. Frank Edward Manuel, Boston: Beacon Press, 1965, apud Otilia Ignătescu, *Avatarurile gândirii utopice*, www.litere.usv.ro/anale/anale%202008/literatura/.../II/3.doc, p.196, [28.11.2010].

¹³ Oscar Wilde, *The Soul of Man Under Socialism Quotes*, <http://www.goodreads.com/work/quotes/6534570-the-soul-of-man-under-socialism>, p.1, [05.03.2013].

¹⁴ Teofil Mihăilescu, *Orașul dorit*, Editura Pilgrim, Brașov, 2005, p. 18.

¹⁵ Hesiod, *Munci și zile*, în Orfeu, *Poeme*, Minerva, București, 1987, p. 45.